

प्रस्तावना

“ पेशवेकालीन महाराष्ट्रातील व्यवसाय व धंदे ” हा विषय निवडण्याचा हेतु म्हणजे पेशवेकाळात ज्या जाती आणि उपजाती होत्या त्या बहुतांशी व्यवसायिक जाती होत्या. या जाती आणि त्यांचे व्यवसाय यावर आर्थिकदृष्टीने लिखान फारच कमी झाले आहे. पेशवेकालीन समाजाचे स्वरूप कसे होते याचा ब-याच विद्वानांनी विचार केलेला आहे. पण आर्थिक परिस्थितीवर मात्र लिखाण त्यामानाने कमी झाले आहे. म्हणून १८ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील व्यवसाय व धंद्यांचे स्वरूप कसे होते हे समजून घेणे गरजेचे आहे.

पेशवेकाळात ज्या जाती होत्या त्यांचे व्यवसाय हे वंशपरंपरागत असे होते. एखाद्या व्यवसायिकाने दुस-या व्यवसायावर अतिक्रमण करू नये अशी प्रथा होती आणि केले तर त्याच्यावर आक्षेप घेतले जात व लोक आपला व्यवसाय सहसा बदलू शकत नसत. पेशवेकाळात लोकांचे जगण्याचे मुख्य साधन म्हणजे शेती होते आणि या शेती व्यवसायावर गावातील अनेक लोकांचे जीवन अवलंबून होते. गावामधून जे बलुतेदार आणि अलुतेदार होते ते शेतक-यांची आणि गावातील इतर वतनदार मंडळींची सेवा करत असत. आणि त्यांच्या सेवेचा मोबदला हा त्यांना वर्षाकाठी मिळे.

बलुतेदार, अलुतेदार व इतर व्यवसायिकांचा छेडयाशी जवळचा संबंध असल्याने ग्रामीण आर्थिक घडण समजून घेण्यासाठी विविध धंदे व्यवसायांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

पेशवेकालीन समाजावर अनेक विद्वानांनी लिखाण केले आहे. भावे वा.कृ., चापेकर ना.गो., गळ्की पी.ए., सुधा देसाई, इत्यादी विद्वानांनी पेशवेकालीन सामाजिक जीवन अनेक साधनांच्या आधारे आपल्या समोर मांडलेले आहे. पेशवेकालीन सामाजिक जीवनाबरोबर पेशवेकालीन महाराष्ट्राचे आर्थिक जीवन कसे होते हे समजून घेण्याचा येथे उद्देश आहे.

या शोधप्रबंधासाठी अनेक प्रकाशित प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांची मदत झाली. प्रकाशित झालेली प्राथमिक साधने म्हणजे राजवाडे संपादित मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, सरदेसाई संपादित पेशवे दफ्तरातील कागद, वाड ग.चि., संपादित सातारकर राजे आणि पेशवा रोजनिशीतील उतारे इत्यादी साधनांचा उपयोग झाला. भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे, भारतीय इतिहास आणि संस्कृती यांनी प्रकाशित केलेल्या माहितीचा व कागदपत्रांचा या अभ्यासासाठी आधार घेतलेला आहे. या अनेक प्राथमिक साधनांबरोबर दुय्यम साधनांचाही उपयोग शोधप्रबंधासाठी झाला.

या प्रबंधाची सात प्रकरणात विभागणी केलेली आहे. पहिल्या प्रकरणात पेशवेपूर्व काळातील महाराष्ट्रातील व्यवसाय व धंदे कशाप्रकारे होते आणि बलुतेदारी पध्दतीचा उगम कसा झाला आणि पेशवेकाळापर्यंत तिचे स्वरूप कशाप्रकारचे होते यांचा थोडक्यात आढावा घेतलेला आहे. त्याचबरोबर शेती व्यवसाय व इतर व्यवसाय करणारे लोक पेशवेपूर्व काळात आपला व्यवसाय कशाप्रकारे करीत असत यांचे स्पष्टीकरण केले आहे.

प्रकरण दोनमध्ये पेशवेकाळातील शेती व्यवसायाचा आढावा घेतलेला आहे. पेशवेकाळातील मुख्य व्यवसाय शेती असल्याने शेतकरी घेत असलेली पीके, शेती संरक्षण, आणि पडीक जमीनी लागवडी खाली आणण्याचे पेशव्यांचे धोरण इत्यादी बाबींचे विश्लेषण केले आहे.

प्रकरण तीन मध्ये पेशवेकाळातील बलुतेदार आणि त्यांचे धर्तू कशाप्रकारे होते याची चर्चा केली आहे. गावगाडयामध्ये जे बलुतेदार असत त्यांना शेतक-यांच्या व वतनदारांच्या सेवेबद्दल ठराविक असा मोबदला वर्षाकाठी मिळे. खेडयामधून दिसून येणारे हे बलुतेदार सर्वसाधारणपणे बारा असत. कांही गावामधून ते कमी अथवा जास्त असत. त्यांच्या व्यवसायांचे स्वरूप या प्रकरणात स्पष्ट केले आहे.

प्रकरण चार मध्ये अलुतेदार आणि इतर व्यावसायिक यांचा विचार केलेला आहे. बलुतेदाराप्रमाणे अलुतेदारही गावामधून असत. आणि त्यांची सेवा ही गावाला गरजेच्या प्रसंगीच लागे. त्यामुळे त्यांना पेशवेकालीन समाजात दुय्यम स्थान मिळालेले होते. अनेक व्यवसायिकही त्याकाळी होते. त्यात वाणी, रंगारी, अत्तार, कलाल इत्यादींचा समावेश होता.

अठराव्या शतकात महाराष्ट्रात पेशव्यांना, त्यांच्या सरदारांना व सर्वसामान्य लोकांना कर्ज पुरवठा करणारे सावकार आणि औषधोपचार करणारे वैद्य यांच्या व्यवसायविषयी पाचव्या प्रकरणात चर्चा केलेली आहे. सावकारी व्यवहार लिहीण्याची पध्दत, व्याजाचे दर, वसूल करण्याची पध्दत, ठराविक अशा मुदतीतील कर्जे आणि वसुलीचा हंगाम यांचे विश्लेषण

केले आहे. महाराष्ट्रातील वैद्य आणि पाश्चात्य वैद्य यांनी पेशव्यांवर, त्यांच्या सरदारांना आणि सर्वसामान्य लोकांवर केलेले औषधोपचार, त्यांना मिळणारे वेतन, वेगवेगळी औषधे आणि आजार यावर या प्रकरणात प्रकाश टाकला आहे.

सहाव्या प्रकरणात अठराव्या शतकातील सैनिकी व्यवसायाची चर्चा केलेली आहे. सैनिकी व्यवसायातील घोडदळ, पायदळ आणि आरमार, शस्त्रास्त्रे या विषयी माहिती दिली आहे.

सातवे प्रकरण उपसंहाराचे असून त्यात या अभ्यासातून काढलेल्या निष्कर्षांची चर्चा केली आहे.

हा प्रबंध पूर्ण करण्यासाठी ब-याच व्यक्तींनी आणि संस्थांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहकार्य केले. डॉ. मनोहर लोहार हे माझे मार्गदर्शक. त्यांनी माझा संशोधनासाठी विद्यार्थी म्हणून स्विकार केला. माझ्यासारख्या सामान्य विद्यार्थ्यांकडून प्रबंध लेखनाचे काम पूर्ण करून घेण्याचे श्रेय त्यांना आहे. त्यांचा मी सदैव ऋणी राहीन. शिवाजी विद्यापीठातील इतिहास विभागातील सर्व प्राध्यापकांनी मला चांगली वागणूक दिली, तसेच इतिहास विभागाचे विभागप्रमुख डॉ. बी. आर. कांबळे यांनी वेळोवेळी मला प्रोत्साहन देऊन माझ्याकडून प्रबंध लेखनाचे व संशोधनाचे काम पूर्ण करून घेण्यासाठी जी आपुलकी दाखविली त्यामुळे मी हे प्रबंध लेखनाचे काम पूर्ण करू शकलो. त्यांच्या सहकार्याबद्दल व मार्गदर्शनाबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

शिवाजी विद्यापीठातील खर्डेकर ग्रंथालयातील ग्रंथपाल, शिवाजी

विद्यापीठातील शाहु लोकम्युझियमचे क्युरेटर श्रीयुत पाटील टी.एस्. ,
राजाराम कॉलेजच्या ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल, पुणे विद्यापीठ ग्रंथालयाचे
ग्रंथपाल इत्यादी लोकांनी वेळोवेळी सहाय्य केले त्यांचाही मी ऋणी
आहे.

अत्यंत उत्कृष्ट, सुबकरीतीने व वेळेत टंकलेखन करून दिल्याबद्दल
श्री.गजानन चंद्रकांत गोमासे यांचाही मी आभारी आहे.

(जावळे एस्. एस्.)
संशोधक